

По някои въпроси на науката за туризма

проф. д-р Манол Рибов

УНСС, катедра „Икономика на туризма“

Резюме: Със статията се изясняват ключови проблеми на науката за туризма. Изследвани са проблемите, свързани с фундаменталните и приложните знания, създаването на изпреварващи нови знания, зависимостта на науката от икономиката на държавата, социалната поръчка на туристическата индустрия, приемствеността в науката, нейната вътрешна логика и относителна самостоятелност, външните и вътрешните детерминанти и тяхното преобразуване.

Разгледани са ключовите компоненти на науката за туризма и по-конкретно нейните понятия, категории, закони, научни принципи и теория. Те формират структурата на науката и са твърде променливи, тъй като зависят от немало фактори, някои от които трудно се подават на контрол.

Специално внимание е отделено на проблемите, свързани с диференциацията и интеграцията на науката за туризма, хоризонталната и вертикалната интеграция, синтезът на научните знания, междудисциплинното движение, математизацията и трансфера на методи между различни науки.

Ключови думи: туризъм, наука за туризма.

JEL: L80, L83.

Потребността за реализиране на конкурентна икономика, основана на знание, изисква нови приоритети в науката за туризма. Те не се изчерпват само с добре познатото елементарно осъвременяване, а налагат **някои промени в нейното съдържание**. Във връзка с това особено значение придобиват **интегративните тенденции** в развитието на науката за туризма, а те са свързани с фундаменталната тенденция на промяна в границите на взаимовръзките между отделните науки. Причините за ускорените процеси на диференциация и интеграция на научното познание са резултат както от реалния ръст на знанието в различните научни дисциплини, така и на бурното развитие на техническите средства и технологии, използвани в експерименталните изследвания.

Детерминанти на науката за туризма

Собособяването на науката като система за генериране и съхраняване на нови знания все повече се налага необходимостта тези знания да се локализируют в отделни научни области и науки. Така се стига до условното деление на науката на естествени, обществени, хуманитарни и технически науки. Науката за туризма спада към **обществените науки**, чиято основна цел е описанието, обяснението и предсказването на процеси и явления, свързани с туризма. При нея, както и при другите науки, опознаването на действителността се основава на

достовърни знания за обективните закони на природата, обществото и дейността на човека. Тази наука се основава на обосновани логически и математически факти, проверени в практиката, като познанието при нея е насочено към по-нататъшното развитие на видовете и на организационните форми на туризъм. Тя дава възможност да се създаде достовърна картина за туризма и представлява основа за неговата рационална организация. Съществено място в тази наука заемат точните действия и обективната оценка на постигнатите резултати. От значение е също, че тя допринася за развитието на техниката, технологията и подготовката на специалисти за управление в туризма. Нейните постижения способстват за успешното управление на персонала в туристическите предприятия, осигуряват връзките с потребителите, изследват техните потребности, отношения, мотивация и удовлетвореността от пътуванията. Тази наука дава възможност да се предвиди бъдещето, да се установи какъв ще бъде социално-икономическият потенциал на държавата, а следователно и какво ще бъде развитието на туризма.

Възприемането на науката за туризма като духовно усвояване на действителността ни дава основание да говорим за **научно, чисто познавателно и оценъчно усвояване** на туристическата действителност. Причината е, че резултатите от субективното отражение съществуват не само във формата на съждение, но и като система от образно и необразно отражение на различни равнища. Това по-конкретно означава, че образното субективно отражение съществува като система от познавателни образи както на сетивно и абстрактно-логическо, така и на емпирично и теоретично равнище. Накратко казано, при обсъждането на въпроси за начина

на съществуване на резултатите от духовното усвояване на туристическата действителност не бива да свеждаме и ограничаваме нашите разсъждения само до съждението и неговите разновидности. Това се обяснява с факта, че тези резултати съществуват и във вид на възприятия, понятия, умозаключения и по-цялостни концепции.

Ако си послужим с метода на функционалния анализ, бихме могли да кажем, че липсва контрастна противоположност между двата вида духовно усвояване на туристическата действителност. Основание за това твърдение е наличието в оценъчно духовното усвояване на познавателния елемент, върху който е изградено научното, чисто познавателно усвояване на туристическата действителност¹.

Колкото и рисковани да са квалификациите за науката за туризма, едно е безспорно, че тя съчетава в себе си качествата на фундаменталната и приложната наука. Докато **фундаменталните науки** обясняват дълбоката същност на процесите и явленията, техните закономерности и механизми, **приложните науки**, към които се числи и науката за туризма, разкриват за какво могат да се използват постигнатите знания в обществената практика. Науката за туризма също изучава закономерности, но знанията за тях имат твърде ограничен характер. Тя дава отговор на въпроса как и къде да се използват опознатите обективни закономерности в туризма. Затова тази наука разработва предимно проблемите за прехода от фундаменталното теоретично знание към практиката, описвайки принципите на функциониране на явленията и процесите.

В науката за туризма се осъществява предимно **репродуктивна дейност**, в която и

¹ Bohme, G., On a Sociological Theory of Scientific Changes, Boston, 1998, pp. 83-105.

чрез която се възпроизвеждат постигнати научни резултати за решаването на определени практически или познавателни задачи. Това обаче не означава, че при нея не се достига до принципно нови резултати с фундаментално значение, а това показва, че в научното изследване е налице единство на продуктивна и репродуктивна дейност.

Фундаменталните науки осигуряват на научните изследвания необходимия теоретичен инструментариум, който се обособява в науката за туризма, като общотеоретична основа. В този смисъл във всяка наука може да има фундаментално и приложно знание, поради което те трудно се разграничават. Приложните знания стават обект на фундаментални изследвания, а фундаменталните знания подготвят условията за провеждане на приложните изследвания.

От казаното става ясно, че в науката за туризма се съдържат както фундаментални, така и приложни знания. **Фундаменталните знания** засягат закономерностите на туристическата дейност, особеностите на новите видове туризъм, механизма на действие на природните и обществените закони, техните изисквания към туристическата практика, критериите за икономическа ефективност на туризма и др. От друго естество са **приложните знания**. Те се отнасят най-вече за усъвършенстването на проектирането, производството и реализацията на туристическия продукт.

Заслужава внимание и начинът на решаване на фундаменталните и приложните проблеми през различните етапи от развитието на туризма. В периода на неговото еволюционно развитие, отличаващо се с изменение на социално-икономическата обстановка и на материално-техническите средства, голямо значение придобиват проблемите на приложната наука. Това се обяснява със за-

пазване на вече известните закономерности в туризма. Не така стоят нещата обаче в периода на качествените изменения в туризма, предизвикани от обществения и научно-техническият прогрес. Тогава на преден план излизат проблемите на фундаменталните науки. И това е обяснимо, тъй като без тяхното решаване не е възможно да бъдат взети решения за проблемите на приложните науки. Възникналите несъответствия между едни или други теоретически резултати и потребности в туризма изискват да се търсят решения на фундаментални проблеми.

Осъзнаването на необходимостта от нови знания е условието, което поражда проблеми в науката, в частност в туризма. Всъщност в основата на всеки проблем стоят определени противоречия, които обуславят необходимостта от някаква промяна, а това означава, че е налице една или друга необходимост. Но наличието на необходимост, колкото и тя да е дълбока и радикална, още не означава възникването на проблем. Има различни потребности. Едни от тях могат да се разрешат с наличните методи и средства. В тези случаи обективната необходимост от някаква промяна може да се разглежда като задача. Ако обаче има несъответствие между необходимостта и средствата, с които се регулират процесите, обективната необходимост се проявява като **проблем**. Независимо от това, възникващите последици от тези потребности могат до известна степен да се преодоляват, без да бъде възможно те да бъдат снети от дневен ред. Самият проблем прераства в проблемна ситуация при съответните условия, а именно, когато повече не е възможно да се регулират протичащите процеси с наличните методи и средства на управление.

Изказаните дотук съображения ни навеждат на мисълта, че за удовлетворителното решаване на проблемите в науката за туризма

са необходими **научни изследвания**. Като казваме това, имаме предвид използването на познавателни операции при анализа на научните факти в туризма. В резултат на този анализ се осигуряват научни знания, чрез които се описват и обясняват възникващите в туризма процеси и явления, като се прогнозира тяхното развитие. Реално погледнато, научните изследвания в туризма са детерминирани от породените в него потребности и интереси. Въпросът обаче е и в това, че има твърде съществена разлика между фундаменталните и приложните изследвания.

Ще започнем с уточнението, че в резултат на **фундаменталните изследвания** в туризма се откриват нови факти. Става въпрос за нови явления и техни закони, принципи и механизми, които служат за изграждане на нови форми на теоретично знание. Тези изследвания не са пряко и непосредствено детерминирани от туристическата практика. При тях научното изследване е обърнато към самата наука за туризма или научното знание. В резултат на фундаменталните изследвания се решават теоретични проблеми на науката за туризма. Затова тези изследвания обогатяват науката и научната практика с нови знания – хипотези, теории, парадигми, концепции и т.н. Оттук и необходимостта от фундаменталните научни изследвания за поддържане на относително високо теоретично равнище на науката за туризма и научното познание. За разлика от тях, **приложните изследвания** имат за цел постигането на резултати с практическо значение за туризма. Те се основават на идеи и теории, които спомагат за опредметяването на научните знания. Тези изследвания преследват практически цели и задачи. Същественото при тях е, че продуцират знания, чрез което се изяснява какви подходи, методи, средства и механизми да се използват за опредметяването на знанията в туризма.

Заедно с това не бива да се пренебрегва и изменящото се **съотношение между фундаменталните и приложните изследвания** в туризма. То се изразява в нарастването на относителния дял на приложните изследвания, което илюстрира превръщането на науката в непосредствена производителна сила. Наред с това изменението на структурата на научните изследвания в полза на приложните е показател за пораждаването на много нерешени задачи и проблеми на туризма. Този процес е продукт на тенденцията на интеграцията, на взаимното проникване на науките една в друга.

Другото уточнение, което трябва да направим, се отнася за нарастващото изграждане на общонаучни теории и формирането на комплексни научни дисциплини. Към общонаучните теории спадат онези от тях, които имат междудисциплинен характер. Те описват и обясняват обекти и научни факти на туризма, които са предмет на изследване на няколко науки и научни дисциплини. Тези обекти могат да бъдат различни на едно равнище или на две и повече равнища в теоретичното знание. Интерес представляват и т.нар. **комплексни науки**. Техни обекти на изследване са цялостни и качествено определени, относително самостоятелно системи, които заместват в науката за туризма теоретичен инструментариум от различни науки.

И накрая остава да споменем и една друга особеност във взаимоотношенията между фундаменталните и приложните изследвания. Става въпрос за свързването на фундаменталните изследвания с основните дейности и отношенията в туризма. Това най-ярко проличава в създаването на нови технологии за туризма и формирането на нов вид научни задачи, наречени научноприложни разработки.

Развитието на науката за туризма се подчинява на общите закономерности на зависимостта на съзнанието от битието. Това означава, че нейното състояние е в зависимост от развитието на туристическата практика, като се взема под внимание не само производството на туристическия продукт, но и отношенията, които възникват в производствения процес. Накратко казано, като се отчита детерминиращата роля на производството спрямо науката.

В миналото науката за туризма се е развивала, следвайки производството на туристическия продукт, като е задоволявала неговите нужди от нови технологии, от по-съвременни системи за организация и управление на туристическата дейност. В сегашните условия обаче ситуацията е коренно променена, доколкото науката създава **изпреварващо нови знания** за бъдещото производство на туристическия продукт. И сега, както и в миналото, тя задоволява актуални за производството потребности от знания, но тази функция е стеснена от създаването на нови знания не за сегашното, а за бъдещото производство на туристическия продукт. Следователно с прогреса на науката старият вид или форми на взаимовръзки между науката и производството, разглеждани от гледна точка на способа за детерминация на науката, не изчезва, но продължава да се проявява в ограничени области, оставяйки място за развитието на нови видове взаимодействие.

Новият вид отношения между науката за туризма и производството следва да се разглежда не само в тесните рамки на тяхното собствено взаимодействие, но и в по-широк социален план като свидетелство въобще за изменение на положението на науката в туристическата практика. Наложил се като решаваща сила на техническия прогрес, науката се превърнала в предмет на все по-нара-

стващ обществен интерес. Това се обяснява с нейните възможности да бъде източник на нови технологии, да способства за модернизирването на производството и за повишаване на производителността на труда в туристическата индустрия.

В тези условия производството на туристическия продукт детерминира науката като материална основа за поддържане на необходимото за удовлетворяване на обществените потребности равнище на науката за туризма. В наше време **страхните, които са по-развити в икономическо отношение**, имат като правило и по-високо равнище на развитие на науката за туризма. Това се обяснява с по-големите възможности на обществото да поддържа развитието на науката. Опирайки се на развитата икономика, обществото може да отдели необходимите материални и трудове ресурси и да натрупа такъв потенциал на науката, който ѝ позволява да изпревари съществуващите технологии и системи за организация и управление и да разработи прототипите им за бъдещата туристическа индустрия. Изпреварването тук се основава на задел от научни знания, които към момента на тяхното създаване нямат практическо приложение.

Превръщането на науката в непосредствена производителна сила води до формирането в туристическата индустрия на **системата „наука – технология – производство“**. Наличието на системни връзки означава, че изменението в един от елементите на системата предизвиква съответните изменения и в другите елементи. При това ролята на производството при изпреварващото развитие на науката може да бъде разбрана само в рамките на дадената система. Нейната динамика е свързана с изтъкването на науката като главен източник на техническия прогрес.

Съществуват редица **ключови фактори за развитие на производството** в туристическата индустрия. При това в процеса на историческото развитие едни от тях излизат на преден план, превръщайки се във водещи или в доминантна структура за развитието на производителните сили. Първоначално такава структура е живият труд, а впоследствие неговото място е заето от научното знание. В случая водещата роля на науката се изразява в това, че тя създава задел от знания, необходими за развитие на технологиите. На свой ред новите технологии също трябва да притежават необходимия задел, превишаващ непосредственото търсене на производството. В противен случай неизбежно се ограничава изборът, а значи и възможността за всестранно развитие на производителните сили в отрасъла. Този процес завършва с масовото прилагане на новата технология в производството на туристическия продукт. Основният критерий за ефективността на функционирането на обсъжданата система е времевият интервал между научното откритие и неговото превръщане в достояние за производството.

Туристическата индустрия издига пред науката за туризма конкретни проблеми, т.е. своеобразна **“социална поръчка”** за провеждането на научни изследвания, насочени към едни или други проблеми. Науката обаче не всякога е готова да реши тези проблеми, което е подбуждателен мотив за провеждането на нови научни изследвания. Тук би следвало да се вземе под внимание и относителната самостоятелност на науката за туризма. Тя намира израз в развитието на научните знания, отразяващи наличието на собствена вътрешна логика на познавателния процес. Това обяснява и съществуването на вътрешна детерминация на науката за туризма, проявяваща се в процеса на взаимодействие, протичащ в структурата

на самата наука. Те противодействат на външната среда и отслабват връзките на науката с материалните условия, като активизират обратното въздействие върху тези условия.

Определен интерес представлява значение то, което се отдава на **приемствеността** в науката за туризма, която се развива динамично и в нея постоянно се създава ново знание. Без да генерира такова знание, тя не може да съществува. Нещо, което е обяснимо, като се има предвид, че в това се състои нейната същност, нейното предназначение и социална функция. При това развитието на науката за туризма не е просто натрупване на ново знание. Фундаменталните открития могат да доведат до изменение на цялата структура от налични знания. Но наред с това науката за туризма е немислима без строга приемственост. Това ще рече, че нови знания могат да се родят само когато се основават на съществуващите знания. Ако част от тях впоследствие бъдат отречени, това винаги е свързано със запазването на положителното знание, т.е. на обективната истина, която не се отменя от никакъв последващ прогрес в науката.

Развитието на науката за туризма има своя **вътрешна логика**. Тя би следвало да се възприема като освобождаване от случайните явления при появата на нови научни идеи, разкривани по пътя на рационалната реконструкция на научните знания. Тази логика е диалектическа и се отразява в сферата на науката с действието на общите диалектически закономерности в развитието от простото към сложното, чрез раздвояването на единното, борбата на противоположностите, качествените изменения и т.н., а така също от специфичната диалектика на движението на мисълта от абстрактното към конкретното, от явленията към същността, от емпирията към теорията.

Познаването на собствените закономерности в развитието на науката за туризма предполага разкриването на нейната вътрешна логика. Тази логика отразява активното влияние на вече добитите знания върху получаването на ново знание в процеса на изследването. Ето защо тя предполага приемственост на самото съдържание на научно знание. Освен това осигурява дисциплинарната структура на науката и междудисциплинарни взаимодействия, т.е. всички фактори, свързани с относителната самостоятелност на науката. Нарушаването на логиката на науката за туризма води до нейното разрушаване като система от знания. Ето защо тази наука се развива не само под влияние на външните въздействия, но и се **съпротивлява** на тези въздействия, ако те нарушават нейната собствена логика. Това съпротивление се изразява в отказ от изпълнението на поръчки от обществената практика, които нямат научен характер.

Науката за туризма се занимава само с проблеми, решаването на които е подготвено от нейното предшестващо развитие. В този смисъл развитието на тази наука би следвало да се разглежда не като произволен, а като закономерен процес, притежаващ своя собствена вътрешна логика. Без тази логика науката за туризма не може да бъде система, развиваща знания. Тя е немислима и без да притежава **относителна самостоятелност**. Само като автономна и независима от външните фактори система науката за туризма би могла да притежава вътрешна логика. Тя обаче не бива да се възприема еднозначно като механична детерминация, а като определена тенденция, в рамките на която са възможни различни модификации на движение на научната мисъл.

Признаването на относителната самостоятелност на науката за туризма изисква да изследваме нейното взаимодействие с индустрията на туризма в две противоположни направления. Едното е от индустрията към науката, а другото от науката към индустрията. Първото направление характеризира зависимостта на науката за туризма от индустрията за туризма и нейната детерминация от обществените потребности и условия. Второто направление характеризира влиянието на науката за туризма върху туристическата индустрия. Цялата система на взаимодействие на науката за туризма и индустрията за туризма включва в себе си двете направления в тяхната неразривна връзка. Това означава, че едното не може да бъде разбрано без другото. Очевидно е, че не може да се говори за влияние на туристическата индустрия върху науката, без да се вземе под внимание какво голямо значение има науката за туристическата индустрия и което тя оказва на развитието на различните обществени явления.

Анализът на взаимодействието на науката за туризма и туристическата индустрия ни дава възможност да направим по-нататъшно уточнение на въпроса за съотношението на социалната, външна по отношение на науката детерминация и на вътрешната детерминация, породена от относителната самостоятелност и логика на развитието на науката. **Външната детерминация** е изходна или основна и се отличава със своето многообразие. Тя се обуславя от предоставените от обществото на науката финансови ресурси, необходими за подготовката на научни кадри и за формирането на социалните, духовните, организационните и други условия за развитието на науката. Именно обществените и техническите потребности на туристическата индустрия движат

напред науката в този смисъл, създават почва за развитие на научното знание. Ако тези потребности имат пряко отношение към конкретната проблематика на науката, макар тяхното решаване да не е необходимо за нейното съществуване, те престават да бъдат външни фактори и се трансформират в собствена проблематика на науката. Това **преобразуване на външните фактори във вътрешни** в процеса на социалната детерминация на науката дава възможност да се вникне в механизмите на детерминация от страна на обществото. Този трансфер спомага за осъществяването на научна дейност под влиянието на стимули, които могат да бъдат обществени, лични или чисто научни. Следователно в постановката „чисто научни“ проблеми участва целият спектър от социални фактори – явни или скрити.

От всичко казано следва, че вътрешната детерминация на науката за туризма не само че не е отделена от външната, но е нейно продължение. В тази именно вътрешна детерминация могат да се обособят две групи проблеми. В първата от тях попадат приведените на езика на науката проблеми на туристическата практика. Втората група е съставена от проблеми, породени от логиката на самата наука за туризма, от нейните вътрешни потребности. Това са проблеми, свързани с трансфера на структурни компоненти на науката за туризма с други науки. Те нямат връзка с обществената практика, макар че решаването на някои от тях би могло да има голямо значение за туристическата индустрия. Именно към тази група спадат и интегративните проблеми на науката за туризма, но за да бъдат те изяснени, е необходимо да се изследват структурните компоненти на тази наука².

За структурните компоненти в науката за туризма

Проблемът за съдържанието на знанията в науката за туризма до голяма степен се свързва с обема и структурата на тези знания. Особено при тях е, че те са твърде променливи, което се обяснява със зависимостта им от редица фактори, много от които трудно се подават на контрол и регулиране. Това е и главната причина структурата на науката за туризма да е един от постоянно дискутираните проблеми. От една страна, стоят убежденията за ключовата функция на знанията, а от друга, за никого не е тайна, че този проблем се характеризира с голяма сложност и решаването му в динамични условия е труден, дори болезнен процес.

Ще започнем с уточнението, че науката за туризма представлява система от знания, изразени чрез понятия, категории, закони, принципи и теории, характеризиращи нейната структура. Това ни дава основание да говорим за структурните компоненти на тази наука и за връзките и отношенията между тях. Те са продукт на развитието на познанието, което, като се издига от по-ниското към по-високото стъпало, усъвършенства старите и създава нови структурни звена. Затова тези компоненти не са окончателни, а се намират в състояние на развитие, достигайки все по-адекватно отразяване на действителността. От значение е още да се отбележи, че те съставляват смисъла на вербалното изразяване. Основната им логическа функция се състои в мисленото отделяне на признаците на изследваната обективна реалност. Благодарение на тази функция структурните компоненти свързват думите с определени процеси и явления, което прави възможно да се установява тяхното

² Jacob, M., Logic of Scientific Discovery, Washington, 2000, pp. 42-59.

значение и да се оперира с тях в мисленето. По същество това са минимизирани форми на научното познание, в които са обхванати множество различни сетивно възприемани процеси и явления. В тях се отразяват същностните страни на обективните процеси и явления в туризма. В своята съвкупност тези минимизирани форми на мислене регулират функционирането и развитието на науката за туризма.

Ключово място между структурните компоненти заемат **понятията**. Те са възлови пунктове в задълбочаването на познанието и тяхната роля се проявява при формулирането на всеки един от споменатите структурни компоненти. При това самата степен на обобщеност на едно или друго понятие се определя от тези компоненти. Понятията отразяват съществени свойства, присъщи на дадена група или групи процеси и явления, които разкриват строежа, структурните отношения и специфичните закономерности на изучаваните процеси и явления в туризма. Това се отнася както за понятията на тясно специализираните науки, каквато е науката за туризма, така и за понятията на онези науки, които изучават сравнително по-широка и по-обща област от действителността. Най-малка степен на общност притежават онези понятия, които са присъщи само на тясно диференцирана област на знанието. Например морският или планинският туризъм. По-обща са тези, които са присъщи на дадена наука, каквато е науката за туризма. Възможно е да става въпрос и за група науки, които се занимават с изследване на общите за дадена област закономерности, каквито са обществените науки. Различната степен на общност на понятията и взаимовръзката между тях е резултат или отражение на обективната реалност на единичното, особеното, общото и всеобщото.

Образуването на понятията е сложен процес, в който се прилагат такива прийоми на познанието, като сравнението, анализа и синтеза, абстрахирането, идеализирането, обобщаването и повече или по-малко сложни форми на умозаключения. При това често пъти понятията на науката за туризма се създават отначало само въз основа на хипотетични предположения за съществуването на едни или други процеси и явления, въз основа на познанието на законите и на тенденциите на развитието в туризма. За някои процеси и явления изследваните понятия могат да бъдат създадени, преди те самите да възникнат. В този смисъл в понятията се проявяват активността и творческият характер на мисленето, въпреки че успехът в използването на създадените понятия изцяло зависи от това, доколко точно се отразява в тях обективната реалност.

Всяко понятие представлява абстракция, която създава привидност за отдалечаване от материалния свят на туризма. Чрез понятието обаче се извършва по-задълбочено познаване на обективната реалност в туризма, като се отделят и изследват нейните съществени страни. Наистина конкретното се отразява напълно в отделните понятия, но то може да бъде възпроизведено в по-голяма пълнота посредством съвкупността от понятия, които отразяват различните му страни. Независимо от това, че в понятието се отделя само общото, това не означава, че то противостои на единичното и особеното. Нещо повече, понятието съдържа богатството на особеното и индивидуалното. Въз основа на общото става възможно именно да се отделят и познават видовете и разновидностите на изучаваните явления в туризма.

Към разглежданите структурни компоненти на науката за туризма спада и **категорията**. Става въпрос за най-обща и фундамен-

тални понятия, отразяващи съществени всеобщи свойства, връзки и отношения на изучаваните процеси и явления в туризма. В зависимост от характера на тези свойства, връзки и взаимоотношения, които се отразяват в категориите, те могат да се разделят в няколко групи. В първата отнасяме категориите, които характеризират дълбоката същност и единство на процесите и явленията. Втората група включва категории, които отразяват обективно раздвоени и взаимно свързани противоположни свойства и връзки. Те не съществуват една без друга, взаимно се предполагат и отричат и образуват двойки категории. Това са категориите явление и същност, възможност и действителност и др. Третата група категории са тези, които отразяват свойства, връзки и пр., основата на които е от един и същ разряд, от една и съща степен. Такива са категориите същност, необходимост, закон и т.н. Разглежданите категории се намират в определени взаимоотношения помежду си и представляват схема, в която те не просто са разположени произволно една до друга, а се извеждат една от друга в съответствие с обективните закони на реалността и развитието на познанието, включително и в областта на туризма.

Към казаното ще добавим, че категориите имат определен, обективно обусловен строеж, който е стабилен, защото отразява устойчивата структура на обективния свят. Наред с това категорията е подвижна и изменчива и притежава строго определен исторически характер. Особено подвижно и изменчиво е съдържанието на категориите. Но подвижността и изменчивостта на тяхното съдържание е резултат не толкова на настъпващите изменения в обективната реалност на туризма, колкото на измененията, предизвикани в нейното опознаване. Процесът на развитие на явленията намира израз преди всичко в това, че те преминават от

по-просто към по-сложно, от старо към ново и от по-низше към по-висше. Приблизително по такъв начин се извършва и познанието на обективната реалност в туризма. Затова и начинът на разположение на категориите в системата на туризма се основава главно на отчитане на нарастващата сложност на познанието от простото към сложното, от по-малко сложното към по-сложното и т.н.

Заслужава внимание и интегрирането на категориите в туризма. То се основава на единството на тяхната структура, което израства от материалната практика на хората, и това е обяснимо, защото логическите форми и закономерности не са нищо друго освен осъзнаване на общите форми и закономерности в туризма. Обобщено казано, единната форма на категориите отразява обективното единство на материалния свят, всеобщата връзка, взаимодействието и развитието на явленията.

Друг структурен компонент на науката за туризма е **законът**. Той изразява съществени, устойчиви, повтарящи се причинно-следствени връзки между процесите и явленията. Това са връзки на взаимна зависимост и взаимна обусловеност, които са общи и съществени, постоянни и повтарящи се, неизбежни и трайни за повечето от процесите и явленията в туризма. В случая става въпрос за **закономерни връзки**, които правят възникването, развитието и отмирането на процесите и явленията в туризма нещо закономерно. В този смисъл познаването на законите, на които са подчинени процесите и явленията в туризма, дава възможност те да бъдат овладени трайно и да бъдат използвани в туристическата дейност.

За науката за туризма и практиката е важно да се отчита действието както на частните, така и на общите закони. За частни е прието да се считат онези закони, които

действат в отделни области на познанието и на които са подчинени само група явления при определени условия. Това са т.нар. природни и обществени закони, които се изучават от природните и обществените науки, включително и от науката за туризма. За разлика от тях, **Всеобщи са законите**, които действат навсякъде и всякога, които са валидни във всички области и части на света, на които са подчинени всички явления и при всички условия, които са общи и за материята, и за съзнанието, и се изучават от науката за туризма. Това са законите на диалектиката, към които спадат Законът за единството и борбата на противоположностите, Законът за преминаване на количествените изменения в качествени и Законът за отрицание на отрицанието.

В науката, включително и тази за туризма, се **интегрират** предимно частните закони, изразяващи отношението между специфичните явления или между конкретните свойства на материята. Разбира се, това не изключва интегрирането и на всеобщите закони. Същественото за тях е, че те се проявяват в твърде широк диапазон от условия и характеризират отношението между общите свойства на големи съвкупности от процеси и явления. Независимо от това обаче дали става въпрос за частни или всеобщи закони, тяхното реализиране зависи от наличието на съответните **условия**, създаването на които осигурява преминаването на следствията, произтичащи от законите от сферата на възможното в сферата на действителното.

Следващият структурен компонент на науката за туризма е **научният принцип**. Той съдържа най-общи и същностни представи за строежа и закономерностите на изследваната област от туризма. По същество принципът е основополагащо начало, съставен от знания, който се отличава с непроти-

воречивост и изчерпателност, позволяваща да се обясни цялата съвкупност от процеси и явления в дадена област от туризма и да се извеждат други понятия и закони в тази област. Вярно е обаче и това, че за принципите са характерни и някои съществени особености. От една страна, те обуславят съответния аспект на изучаване от предмета на науката за туризма. От друга страна, за тях е характерно, че служат за обща основа за разработване на прийоми и процедури, формиращи специалните методи в туризма. Наред с това принципите принадлежат не само на науката за туризма, а на група науки, тъй като с тях се изразяват общи и трайни тенденции на научно мислене.

Специфична черта на принципите е наличието на ярко изразена регулативна функция, определяща съответни норми за функциониране на обобщените от тях закони. Върху тази основа се смята за възможна класификацията на принципите. Тя се възприема като особена форма на логическо деление, чиято същност се заключава в разпределянето и подреждането на принципите на класове въз основа на техен същностен общ признак.

Като се разкрива връзка между научния принцип и метод, трябва да се има предвид, че тя не изчерпва въпроса за различието между теорията, в това число и научния принцип, от една страна, и метода като приведена в действие теория. Теорията е дескриптивно явление, такова явление е и научният принцип. Неговата регулативна функция се проявява едва тогава, когато той се привежда в действие, когато се превръща в метод на изследване и описание. От това, че именно в научния принцип се концентрира съдържанието на теорията и в качеството си на такова синтезирано знание той е основата, върху която се формират методите, не следва, че той има регулативни, т.е. прескриптивни функции.

В научния принцип се интегрират понятия, категории и закони. В него като във фокус се пресичат характерните тенденции на научното познание и неговите основни постижения през даден период. Опитът свидетелства, че кризата в науката, настъпваща в определени периоди, е като правило криза на научните принципи, и обратно, успехът на новите научни идеи е успех на нови научни принципи.

От разглежданите компоненти на науката за туризма по-сложен е въпросът за **теоритата**. Тя се разглежда като духовно мислено отражение и възпроизвеждане на реалната действителност в туризма. Иначе казано, става въпрос за форма на научно знание, даваща цялостна представа за закономерностите и съществените връзки в туризма. Разбира се, теорията може да бъде представена и като интегрирана съвкупност от принципи, с които се обясняват и предсказват наблюдаваните явления в туризма. Изследването на теорията като съставна част на науката за туризма показва, че тя е нейният най-важен структурен компонент. И това е обяснимо, тъй като от всички знания за дадена съвкупност от процеси и явления, най-зряла и завършена форма имат онези, които са систематизирани чрез принципите на теорията.

От формална гледна точка теорията на туризма не е нищо друго освен сумиране на общи и единични съдържания в подредено множество от твърдения. Тя се различава от обикновените множества от съждения по това, че съдържа твърдения за закони, които фиксират съществени и необходими връзки за процесите и явленията в туризма. В структурно отношение теорията се възприема от гледна точка на отдалечеността на съвкупността от твърдения от експерименталната дейност в туризма, както и от свързващите звена между тях. При това

твърденията, принадлежащи към теоретичната съставна част, се отнасят до ненаблюдаемите същности, а експерименталната дейност се отъждествява с емпиричната съставна част и е включена в класа на наблюдаемите елементи.

В теорията на туризма могат да се разграничат три съставни части. Първата от тях представлява **аксиоматична система**. Тя е потенциално реконструирана чрез някаква полуформална логическа система и задава връзките между основните теоретични понятия. Втората от разглежданите съставни части се отнася за т.нар. **емпирична интерпретация**. С нея се изразяват множество от твърдения, свързващи елементите на формалната система с конкретния обект на наблюдението и експеримента. Третата съставна част характеризира **семантичната интерпретация** и представлява система от абстрактни идеализирани обекти. Същественото за тях е, че са включени в изобразението на природата при социалната реалност, което придава конкретно научно съдържание на формалната система.

Изложеното описание на теорията на туризма представлява методически синтез на обсъжданите идеи. В него се посочва наличието на аксиоматичната система и се подчертава, че разглежданата теория е снабдена с емпирична и семантична интерпретация. В областта на емпиричното познание често се използват аксиоматизирани, но не и формализирани теоретични системи. Разбира се, съдържателната аксиоматизация може да крие и бариери, за чието преодоляване невинаги се налага да се прибегва до използването на формализирани структури. Това затруднение ни дава основание да гледаме на първите две части от обсъжданата система не като на актуални обособени съставни части, а като на потенциално отделни части.

Всичко казано за теорията на туризма далеч не означава, че пред нас е моделът, възпроизвеждащ съвършено адекватно реалния строеж на знанието в нея. Със сигурност обаче можем да твърдим, че така изложената теория включва знания, с които могат да се описват и обясняват явления от действителността и да бъдат сведени открити закономерности към едно обединяващо начало. Разбира се, това не означава, че теорията на туризма остава изолирана от процесите на взаимодействие с другите науки. Закономерно разгръщаният се в тази структура процес на интеграция нарушава нейните граници и формира нов тип духовно усвояване на света³.

Интеграционните тенденции в науката

Обстоятелството, че сега повече от всякога е нужно интегриране на знанията, не дава основание да се твърди, че досега такива процеси в науката за туризма не са протичали. Тази наука с всички нейни проблеми и недостатъци продължава да се развива, повишавайки теоретичното равнище на своето съдържание. Няма да сгрешим, ако отбележим, че стремежът тя да има своя строго очертан „терен“ е факт, който отдавна е останал в миналото. Днес в науката за туризма се разгръщат ускорени процеси на синтез на знанието, които ще ни позволят да утвърдим принципно нов подход в развитието на тази наука.

Интегрирането на знанията в науката за туризма се разглежда в контекста на основните закономерности на развитието на природните и обществени науки. Те са свързани с динамичната природа на

науката, развиваща се под едновременно действие на две противоположни тенденции. При първата се използва **диференцираният подход**, чийто генерален постулат е декомпозирането на знанието и установяването на системните връзки между изучаваните процеси и явления в туризма. При този подход акцентът се поставя върху различието, особеността и специфичността на изследваните процеси и явления. Това е дало възможност да се изучи по-подробно предметът на познанието на науката за туризма, без обаче да се проникне в неговата същност и закономерност и да се установи взаимното влияние на процесите и явленията. Естествено този подход е дал своето отражение и върху структурата на науката за туризма. В него постепенно са се формирали все нови и нови елементи, което е ставало или по пътя на разчленяването на съществуващите структурни компоненти, или с формирането на принципно нови елементи на тези компоненти. Това е довело до прекалена специализация и обособяване на научни дисциплини, до тяхното разграничаване една от друга, до създаването на нови дисциплини върху първоначалното научно познание. Тази откъснатост на научните дисциплини е създавала бариери, които изолирали науката за туризма от другите науки и задържали нейното развитие.

Изобщо диференциацията в науката за туризма има своите граници. Тя е полезна докато осигурява необходимото разнообразие на системата. Настъпва обаче един момент, когато системата е заплашена от разпадане. Тук разнообразието престава да бъде необходимо и достатъчно, като застрашително започва да нараства ентропията.

³ Рибов, М., Синтезът на знания в учебното съдържание. Научни изследвания, висше образование, иновации. Сборник доклади от международна научнопрактическа конференция, МВБУ, София, 2010, с. 27-30.

Периодът на господството на диференциацията на научното познание обаче не е бил безплоден. Той е създал мощен фундамент за по-нататъшния прогрес на науката за туризма, което осигурява огромен фактически материал, а това е обусловило възможността и необходимостта от неговото задълбочено изследване, и което е не по-малко важно, променило е отношението на учените към предмета на научното познание⁴.

Същевременно дълбоките и мащабни изменения, които настъпват в науката за туризма, извикват на живот **интегрираният начин на мислене и анализ**. Новото и главното в това отношение е, че интегралното изучаване на изследваните явления става необходимо условие за научното познание и практика. Изходното начало при него е интеграцията на елементите в структурните компоненти, както и в търсенето и установяването на такива системни характеристики, които водят до техния синтез. Продукт на този процес е формирането на синтетични, научни дисциплини и направления. Наред с тях се обособяват понятия и категории на границите между две, три и повече науки. Силно развитие получиха и междудисциплинните изследвания, осигуряващи по-нататъшен прогрес в познанието.

Интеграцията в науката за туризма обхваща всичките ѝ равнища и елементи. Тя се развива не по механизма на редукцията, т.е. свеждането на едни области на знанието към други, а чрез създаването на обобщаващи теоретични системи. Друга нейна съществена черта е, че се осъществява в особено специфични форми, подчинени на т.нар. „интертеории“. Става въпрос за научни концепции, пронизващи цялото научно знание за туризма. Формира се също така

специално **общометодологическо равнище на интеграцията**, което е частнонаучно по своя характер, макар че се опира на диалектикоматериалистическите принципи и представлява по същество тяхна конкретизация. От друга страна, интеграционните процеси нямат привилегировани посоки – те се проявяват както в **хоризонтална**, така и във **вертикална** посока, т.е. осъществява се интеграция както между различните равнища на науката за туризма, така и между дисциплините от едно и също равнище.

Интеграцията също така може да засяга вътрешната структура на дадена научна дисциплина, като се извършва между различни области на познанието в нея, но тя може да бъде и външна – между различни дисциплини. Освен това интеграцията протича и по веригата „научно изследване – практическо приложение“ и свързва в единство различните видове изследвания – фундаментални, приложни и развойни. Всичко това ни дава основание да разглеждаме интеграцията като сложно явление, което се отъждествява в различни форми, характеризиращи в различна степен органичната връзка на елементите. Нейната най-висша форма е **синтезът**, отличаващ се със специфична логикометодологическа характеристика, очертана от рамката на конструиране на знанието в едно цяло.

От позициите на едно по-задълбочено изследване **синтезът** на знание представлява качествено нова и по-сложна разновидност на интеграцията. Тя доведе до възникването на науки, различаващи се по това, че в тяхното съдържание влизат обобщени на по-високо и принципно ново равнище понятия, категории, закони, принципи и теории от три или четири науки, които могат да се

⁴ Carrol, V. A., Unwedged and structure of scientific growth of cancer problem domain, Chicago, 1998, p. 210; Stein, G. M., Sociology of science and research, Amsterdam, 1995, pp. 315-334.

изследват като сложни системи. Специфично новото в тях се състои не само в това неизбежно да излиза на преден план системният анализ на тяхното съдържание, но и в това, че предпоставка на синтеза е точното формулиране на критерии за оптимизирането на това съдържание. Така синтезът води към проблема за избора. Той се осъществява, като от много реални възможни комбинации от връзки между елементите се избира комбинация, която отговаря на предварително установени критерии.

Първостепенно значение за науката за туризма придобива разкриването на мисловните конструкции, в които и чрез които се осъществява синтез на знанията и практическите действия. Това могат да бъдат не само отделни понятия и категории, но и научни области и направления. Присъща особеност на тези синтетични феномени е ускореното развитие и голямото им разнообразие, което затруднява тяхното систематизиране и овладяване. Решаващо в случая е установяването на онези форми на мисловни конструкции, в които се концентрира научната информация, съдържаща се в самите синтетични феномени. По същество тук става въпрос за споменатите вече научни принципи, в които се включват понятия, категории и закони. Реалният проблем по-нататък е да се изолират водещи принципи не само за отделните науки, но и за групата науки. Казано по друг начин – да се определят трансдисциплинарни принципи. Тяхното изучаване позволява да се вникне в универсалните връзки и закономерности на науката за туризма и на тази основа да се развие широкомащабното мислене и глобално виждане за нея⁵.

Разглежданите характеристики на интеграция очертават една доминираща насока на научно развитие с голямо значение за

науката и за самата обществена практика. Същественото за това развитие е, че междудисциплинното движение е форма на реализация на интеграционните процеси, на интеграцията като **научна тенденция**. Така общите характеристики на интеграцията в една или друга степен присъстват в междудисциплинното движение и определят в значителна степен неговата същност.

Процесите на интеграция в науката за туризма са израз на закономерно засилващо се взаимодействие между различни явления в науката, но неговата същност е далеч по-дълбока, по-сложна, отколкото простото взаимодействие. Съществува например т.нар. мултидисциплинарност, с която се обозначава съчетаването на различни дисциплини, които понякога нямат явна връзка помежду си. По-висша форма на взаимодействие имаме при плуридисциплинарността. Съществено при нея е, че изразява съчетаването на дисциплини, между които са налице определени съдържателни отношения. Друг смисъл влагаме в междудисциплинарността, с която се характеризира взаимодействието между две или няколко различни дисциплини. При нея взаимодействието варира от прост обмен на идеи до взаимна интеграция на концепции, методология, терминология и пр. Все в този ред на мисли ще споменем и трансдисциплинарността, при която се създава обща система от аксиоми за определен клас от дисциплини.

Разглежданата класификация по степенята на взаимодействие между дисциплините може да бъде приложена и в туризма при решаването на **комплексни задачи в управлението**. Тук в зависимост от естеството на задачите могат да бъдат създавани мултикомплексни, плурикомплексни, интеркомплексни и транskomплексни програми. Тази

⁵ Baldwin, L., C. Berry, The process of knowledge transfer, London, pp. 133-152.

класификация обаче не дава убедителни отговори за същността на изследвания процес на взаимодействие. В действителност този процес не може да се подведе под нито едно от посочените понятия⁶.

Другото уточнение, което се налага да направим, се отнася за процесите на математизация на науката за туризма. Този процес се разглежда като вид взаимодействие, в което се пренасят понятия и методи от една наука в други науки. Очевидно такъв трансфер е необходимо да има, но това е елементарен процес на взаимодействие. За да се изясни това взаимодействие, е необходимо да се вземе под внимание фактът, че математическото познание е вид дейност, която се осъществява по свои специфични правила и се реализира в особени понятия, категории и закони. Това в еднаква степен се отнася и за науката за туризма. Тя има свой понятиен и методологически апарат, с който се изследват едни или други фрагменти от действителността които също представляват специфични форми на духовно усвояване на света.

От казаното става ясно, че процесите на математизация на науката за туризма са дълбоко съществено съдържание на синтез между науките, чиято отличителна черта в случая е обстоятелството, че подложената на математизация наука за туризма започва да усвоява света по законите на математиката с оглед на своя специфичен предмет и задачи. От тази гледна точка математизацията не е просто пренасяне на методи от една област в друга. Това е изследователска дейност, която е резултат на висш синтез в самата логическа структура на научното познание. Не са нужни допълнителни аргумен-

ти, за да доказваме, че в условията на такъв синтез се достига до по-съвършено и универсално знание както в науката за туризма, където се осъществява математизация, така и в самата математика, която обогатява своя понятиен и методологически апарат.

Реалният проблем обаче не е в това да се разформирова науката за туризма. Проблемът се състои преди всичко в разработването на нов тип логически структури и понятиен-методологически средства, които позволяват да се обхванат по-адекватно изучаваните явления в туризма. Това обяснява и вниманието, което се отделя на **методологическите проблеми** в контекста на наукознанието. Тази тенденция не може да не намери отражение в науката за туризма. Тя изисква да се повиши нейното научно равнище, като се включат в нея синтезирани научни знания с висока степен на обобщеност и абстрактност. От значение е също и системата от методи за получаване на нови знания, без които не е възможно откриването на едни или други закономерности, създаването на нови идеи, както и методически инструменти за приложение на знанието в обществената практика. Сега науката все повече се превръща в средство за развитие на познавателните сили и творческите възможности на човека за умножаване на неговото интелектуално богатство и личностни качества. От тази функция, която съвременната наука изпълнява, произтичат редица изисквания към науката за туризма, която трябва да включва не само система от знания, но и система от методи за приложението на тези знания⁷.

Разсъждавайки по въпроса за взаимодействието между науката за туризма и другите

⁶ Hansen, R., H. Allen, The transfer of cognitive skill, New York, pp. 81-90.

⁷ Rothmon, J. F., International research collaboration, San Francisco, 1999, p. 573; Torgenson, W. B., Scientific reward systems, London, 1997, pp. 161-190.

науки, става все по-очевидна необходимостта от въвеждането на известен ред в този процес. Привеждането на резултатите от това взаимодействие в една система би ни позволило планомерно и целенасочено да направляваме този процес. За решаването на тази задача бихме могли да приложим подход, който се използва при анализа на методологията. На тази основа могат да се очертаят три направления в разгръщането на изследвания процес. Те са свързани с общата частнонаучна и собствена методология. В първия случай става въпрос за **най-обща методология**, включваща процеса на диалектизация, гносеологизация и логизация на науката за туризма. Втората методология е **частнонаучната** и тя обхваща процеса на математизация и структурализация на науката за туризма. На трето място ще посочим **собствената методология**, която следва да се разглежда като процес на икономизация, социологизация и аксиологизация.

Днешната наука е дисциплинарна и тя ще остане такава още немало време. С оглед на това науката за туризма се изправя пред редица фундаментални проблеми, засягащи не толкова общата структура, колкото конкретните насоки и средства на науката за туризма. Някои от тях могат да се решат чрез интегрирането на знанията от различни области на науката. Но има и такива проблеми, които очертават трайни

тенденции в еволюцията на науката, чието решаване не може да се постигне само чрез интеграционния подход в този му вид. Причината е, че колкото повече се синтезират знания в науката за туризма, толкова повече се засилва техният обобщен и универсален характер. Тази тенденция днес характеризира развитието на редица науки и е израз на един сам по себе си прогресивен процес. В това е и силата на интеграционния подход, но в създадите се условия в това е и неговата слабост. Нещо, което е обяснимо, тъй като, за да бъде използвано синтезираното знание, минимизирайки и обобщавайки огромна информация, то трябва да бъде способно и да варира според спецификата на обекта и конкретната ситуация. Анализът на тази ситуация изисква включеното в науката за туризма научно знание да се специфицира, т.е. да се ситуационализира. Това именно налага интегрираният подход да включи и ситуационния анализ. От това произтича задачата да се разработи подход за решаване на проблемни ситуации. И доколкото сега и в бъдеще тези ситуации ще бъдат синтетични по своята същност, този подход трябва също да бъде синтетичен. В този смисъл използваните сега междудисциплинни изследвания очертават прехода към едно ново, по-висше състояние на подхода не с оглед на специфичните норми и образци на отделните науки, а с оглед на една или друга проблемна ситуация⁸. **ИА**

⁸ Рибов, М., Интеграционните тенденции в развитието на теорията на туризма. Алтернативи за развитие на съвременния туризъм. Сборник доклади от научна конференция, Варна, Издателство „Наука и икономика“, Икономически университет – Варна, 2010, с. 33.